Vol 5, Issue 5, 2022 **Impact Factor: 5.355** DOI: https://doi.org/10.31426/ijamsr.2022.5.5.5319

IJAMSR

International Journal of Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281

ऋग्वेदस्य महत्त्वस्य अध्ययनम्

Purnima Shit [1], Dr. Narayan Sarkar [2]

[1] Research Scholar of Sanskrit, Department of Sanskrit, CMJ University, Jorabat, Meghalaya, India.

[2] Assistant Professor, Research Guide, Department of Sanskrit, CMJ University, Jorabat, Meghalaya, India.

सारः

'ऋक्' शब्दस्य आध्यात्मिकं दार्शनिकं च व्याख्या ब्राह्मणग्रन्थेषु प्राप्यते। ब्राह्मणग्रन्थेषु ब्रह्मवाणीप्राणमृतभुलोकः ऋक् ऋग्वेदः वा इति उच्यते । यजुर्वेदस्य अनुसारं वाक्तत्त्वं (शब्द - ब्रह्म) ऋक् (ऋग्वेदः) इति, मनःतत्त्वं यजुः (यजुर्वेदः) इति, जीवनतत्त्वं च (सामवेदम्) इति उच्यते । अनेकदृष्ट्या ऋग्वेदस्य महत्त्वम् अस्ति । विश्वसाहित्यस्य प्राचीनतमं महत्त्वपूर्णं च पुस्तकं इति कारणतः पाश्चात्य-भारतीय-विद्वांसः अस्य वेदब्रह्मस्य अथकं पूजां कृतवन्तः, यस्य फलस्वरूपं अत्यन्तं प्राचीनसंस्कृतेः महत्त्वपूर्णः इतिहासः प्राप्तः अस्ति । महत्त्वपूर्णत्वात् परं चतुर्णां वेदानां मध्ये अयं ग्रन्थः अपि बृहत्तमः ग्रन्थः अस्ति । यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः च मिलित्वा अस्मात् न्यूनतरः। ऋग्वेदऋषिभिः न केवलं ऋग्वेदे मन्त्रद्वारा देवानां स्तुतिः कृता अपितु मानवजीवनस्य अनेकरहस्यानां विषये अपि चिन्तनं कृतम् अस्ति।

मुख्यशब्दः - ज्ञानम्, शिक्षा, धर्मः, आचरणम्, कर्तव्यम् ।

प्रस्तावना

डॉ. राधावल्लभ त्रिपाठी इत्यस्य मते ऋग्वेदः विश्वसाहित्यस्य प्राचीनतमः ग्रन्थः अस्ति । वैदिकसंहितासु अपि अयं प्राचीनतमः वेदः इति मन्यते । 'ऋक्' इत्यर्थः प्रशंसनीयः मन्त्रः । 'ऋच्यते स्तुयते अनया इति ऋक्'। ऋग्वेदे नानादेवस्तुतिविशिष्टाः निर्देशाः सन्ति । एतादृशश्लोकसङ्ग्रहात् ऋग्वेदसंहिता इति नाम्ना अभवत् ।

Vol 5, Issue 5, 2022 **Impact Factor: 5.355** DOI: https://doi.org/10.31426/ijamsr.2022.5.5.5319

IJAMSR

International Journal of Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281

'ऋक्' शब्दस्य आध्यात्मिकं दार्शनिकं च व्याख्या ब्राह्मणग्रन्थेषु प्राप्यते। ब्राह्मणग्रन्थेषु ब्रह्मवाणीप्राणमृतभुलोकः ऋक् ऋग्वेदः वा इति उच्यते । यजुर्वेदस्य अनुसारं वाक्तत्त्वं (शब्द - ब्रह्म) ऋक् (ऋग्वेदः) इति, मनःतत्त्वं यजुः (यजुर्वेदः) इति, जीवनतत्त्वं च (सामवेदम्) इति उच्यते ।

अनेकदृष्ट्या ऋग्वेदस्य महत्त्वम् अस्ति । विश्वसाहित्यस्य प्राचीनतमं महत्त्वपूर्णं च पुस्तकं इति कारणतः पाश्चात्य-भारतीय-विद्वांसः अस्य वेदब्रह्मस्य अथकं पूजां कृतवन्तः, यस्य फलस्वरूपं अत्यन्तं प्राचीनसंस्कृतेः महत्त्वपूर्णः इतिहासः प्राप्तः अस्ति । महत्त्वपूर्णत्वात् परं चतुर्णां वेदानां मध्ये अयं ग्रन्थः अपि बृहत्तमः ग्रन्थः अस्ति । यजुर्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः च मिलित्वा अस्मात् न्यूनतरः।

ऋग्वेदस्य महत्त्वम्-

मैक्स मुलरस्य वचनेषु - "वेदैः जगतः इतिहासे तत् शून्यं पूरितम्, यत् कस्यापि भाषायाः साहित्यिकं कार्यं पूरयितुं न शक्नोति स्म। अस्मान् एकं युगं प्रति नेति यस्य कुत्रापि प्रमाणं नास्ति।" इति न लभ्यते , तथा च अस्मान् प्रत्यक्षतया एकस्याः जनजनस्य समीपं नयति, येषां वेदं विना वयं केवलं कल्पना-अनुमान-बलेन अस्पष्टरूपेण चित्रणं कर्तुं शक्नुमः।यावत् मनुष्यः स्वजाति-इतिहासस्य विषये रुचिं लभते, यावत् च टिल् तदा सः पूर्वयुगस्य अवशेषान् पुस्तकालयेषु संग्रहालयेषु च संग्रहयति एव, तावत्पर्यन्तं मनुष्यस्य आर्यशाखायाः सम्बद्धानि अभिलेखानि समाविष्टानि ग्रन्थानां दीर्घपङ्क्तौ ऋग्वेदस्य प्रथमं स्थानं सर्वदा भविष्यति।

ऋग्वेदस्य परिचयेन आधुनिकजगति ज्ञानस्य नूतनानि क्षितिजानि उद्घाटितानि। यूरोपीयबुद्धिजीविनः भाषाविदः च ग्रीकभाषां लैटिनभाषां च प्राचीनतमभाषां मन्यन्ते स्म । ऋग्वेदस्य वैदिकसाहित्यस्य च आविष्कारं कृत्वा ग्रीक-लैटिन-भाषाभ्यां संस्कृतभाषा प्राचीना इति तस्य स्वीकारः करणीयः आसीत् । तेन सह एशिया-युरोप-भाषाभिः सह संस्कृतस्य सम्बन्धस्य विषये अन्वेषणकार्यं प्रारब्धम्, यस्मात् कारणात् इन्डो-यूरोपीय-भाषापरिवारस्य अवधारणा अग्रे आगता । एवं प्रकारेण ऋग्वेदद्वारा तुलनात्मकभाषाविज्ञानक्षेत्रे सर्वथा नूतनाः दृश्याः उद्घाटिताः । तेन सह विद्वानानां ध्यानम् अपि एतत् प्रति गतं यत् ऋग्वेदे उल्लिखितानां वा पूजितानां वा बहवः देवाः एशियादेशस्य प्राचीनसंस्कृतिदेशेषु भिन्नरूपेण वा नाम्ना वा पूजिताः सन्ति, वैदिकदेवताः अपि मान्यताप्राप्तैः देवैः सह सम्बद्धाः सन्ति ग्रीसस्य परम्परायां। अनेन तुलनात्मकधर्मशास्त्रम् इति नूतनः अध्ययनविषयः

IJAMSR

International Journal of
Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281

आरब्धः । तथैव वैदिककथानां वा प्राचीनकथानां वा विश्वस्य अनेकेषु प्राचीनसंस्कृतेषु देशेषु प्रचलितैः आख्यानैः सह सादृश्यात् तुलनात्मकजीवविज्ञानस्य अस्य नूतनस्य विषयस्य अध्ययनमपि आरब्धम्।

ऋग्वेदे शिक्षा तथा ज्ञानस्य भिन्नप्रकारः

भारतीयसमाजस्य प्राचीनकालात् एव शिक्षारूपं बहु ज्ञानी, सुसंगठितं, सुनियोजितं च आसीत्, यस्मिन् व्यक्तिस्य लौकिक-आध्यात्मिक-जीवनाय विविधाः प्रकाराः शिक्षाः प्रदत्ताः आसन् । भौतिक-आध्यात्मिक-जीवनस्य निर्माणाय, विविध-दायित्व-निर्वाहाय च शिक्षायाः अत्यन्तं आवश्यकता आसीत् । मनुष्यस्य समाजस्य च आध्यात्मिकं बौद्धिकं च प्रगतिः केवलं शिक्षाद्वारा एव भवति इति विश्वासः अस्ति । वस्तुतः ज्ञानेन वा प्रज्ञाया वा मनुष्यस्य कर्माणि आचरणं च परिष्कृतं दिव्यं च भवति तथा च सः ज्ञानेन सम्पन्नः भूत्वा देवरूपः भवति। डॉ. जयशंकर मिश्रस्य मते वैदिकयुगे एतादृशस्य ज्ञानिनः सर्वाधिकप्रतिष्ठा आसीत् तथा च यदा कश्चन व्यक्तिः शिक्षा-ज्ञानपूर्णः अभवत् तदा सः ऋषिः ऋणमुक्तः अभवत् । तस्य मते ऋग्वैदिकसमाजस्य भौतिकज्ञानात् बौद्धिकज्ञानस्य महत्त्वम् अधिकम् आसीत् । तस्मिन् युगे उच्चविचाराः, ज्ञानस्य महिमा, त्यागजीवनं, आध्यात्मिकचिन्तनं, भौतिककर्षणविरक्तिः च मानवजीवनस्य मूल्यानि आसन् । ऋग्वेदे गायत्री इत्यादयः मन्त्राः ज्ञानस्य उच्चतमाः आधाराः आसन् । उच्चतमं दार्शनिकचिन्तनं मन्त्रदर्शनऋषीणां श्लोकेषु प्रतिबिम्बितम् आसीत् ।

स्वाध्यायेन प्रवचनानुसरणेन च मनुष्यस्य मनः एकाग्रं भवति फलतः सः स्वतन्त्रः भवति इति शतपथब्राह्मणे उक्तम्। तेन नित्यं धनं लभते सुखनिद्रां च लभते । सः स्वस्य वैद्यः भवति। तस्य इन्द्रियाणि नियन्त्रितानि भवन्ति। ज्ञानी भवति, सफलो भवति, संसारस्य उत्थानस्य च प्रवर्तते। नानाविधं ज्ञानमध्ययन्ते ये देवान् प्रीणयन्ति मनोरथं च पूरयन्ति। अतः ज्ञानस्य वा श्रेष्ठता स्वतः एव ।

भारतीयचिन्तकाः त्रयः लोकाः कल्पितवन्तः - मानवलोकः, पैतृकलोकः, दिव्यलोकः च। तेषु जगपुत्रेणैव मनुष्यः जितुमर्हति न तु अन्येन कर्मणा । पितृलोकं याग्यादीकर्मद्वारा एव, देवलोकं च विद्याद्वारा एव जितुम् शक्यते। त्रैलोक्येषु देवलोकः श्रेष्ठः, अतः ज्ञानं प्रशंसनीयम्।

IJAMSR
**International Journal of
Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281**

शिक्षा मनुष्याणां कृते जीवनसम्बद्धानां सिद्धान्तानां आचरणस्य च अवगमनं सुकरं करोति । तस्य शरीरं मनः च शिक्षाद्वारा एव परिष्कृतं शुद्धं च भवति। अत एव ज्ञानम् अतुल्यं मन्यते । वैदिकपूर्व अर्थात् ऋग्वेदकाले अपि शिक्षायाः स्थानम् अतीव उच्चम् आसीत् । ऋग्वेदे ज्ञानं मनुष्यस्य श्रेष्ठत्वस्य आधारत्वेन स्वीकृतम् अस्ति ।

ऋग्वेदकाले शिक्षा राज्यप्रशासने न अपितु स्वतन्त्राचार्यगोत्रेषु आसीत् । एतेषां आचार्यकुलानाम् संचालनस्य सम्पूर्णं दायित्वं कुलपति आचार्यस्य आसीत् । परन्तु येषु आश्रमेषु छात्राः पठन्ति स्म, तेषु आश्रमेषु किमपि प्रकारस्य बाधा न भवेत् इति सर्वदा पालनं राज्यप्रशासनस्य अपि कर्तव्यम् आसीत् । ऋग्वेदकाले शिक्षाप्रदानकार्यं ब्राह्मणानां दायित्वे आसीत् । ऋग्वेदे आचार्यार्थं शाक्तशब्दः प्रयुक्तः अस्ति । आचार्यशब्दः ऋग्वेदे आचार्यार्थं न प्रयुक्तः किन्तु अथर्ववेदे बहुवारं प्रयुक्तः अस्ति। तदा ब्रह्मचारी शब्दः शिक्षिकायाः कृते प्रयुक्तः आसीत् । ऋग्वेदे एकस्मिन् स्थाने ब्रह्मचारी ज्ञानप्राप्त्यर्थं सर्वत्र ब्रह्मचारिणं गत्वा देवानां भागः भवति इति उक्तम् । 'शिक्षामन' इति शब्दः ऋग्वेदे अपि शिक्षिकायाः कृते प्रयुक्तः अस्ति ।

छान्दोग्योपनिषद् ब्रह्मचारिणां द्विविधं उल्लेखं करोति । एकः ब्रह्मचारी आचार्यगोत्रे अध्ययनं कृत्वा स्वगृहं प्रत्यागतवान्, अन्यः ब्रह्मचारी आचार्यगोत्रे निवसन् सम्पूर्णं जीवनं यापयति स्म । गुरुकुले कठोरनियमान् अनुसृत्य अध्ययनं कुर्वन् ब्रह्मचारी। आचार्यगोत्रेषु श्रुतिपरम्पराद्वारा एव अध्यापनकार्यं सम्पादितम् । प्रथमं आचार्यः मन्त्रान् उच्चारयति स्म ततः शिष्यः गुरोच्चारितं मन्त्रं श्रुत्वा पुनः पुनः वदति स्म।एवं प्रकारेण पुनः पुनः मन्त्रस्य पुनरावृत्त्या शिष्यः मन्त्रं स्मरति स्म, प्राप्नोति स्म नानाविज्ञानज्ञानं तस्य आचार्यात् |

आश्रमशिक्षायाः द्वौ स्तरौ आस्ताम् । प्रथमस्तरस्य अनेके शिष्याः एकत्र उपविश्य आचार्येण सह अध्ययनं कुर्वन्ति स्म । अस्मिन् स्तरे वैदिकमन्त्राणां कण्ठस्थीकरणं, पाठनं च पाठ्यते स्म । "शक्त्येव वदाति शिक्षामनः" इति वचनं एतादृशं शिक्षाव्यवस्थां निर्दिशति।प्रथमस्तरस्य अनन्तरं आचार्यः शिष्याणां सामर्थ्यस्य परीक्षणं करोति स्म।यस्य बुद्धिः मन्त्राणां अर्थं न अवगन्तुं समर्था आसीत्, तस्य प्रवेशः न भवति स्म द्वितीयस्तरः।एतादृशानां शिष्याणां निन्दा अभवत् ये मन्त्राणां अर्थं न अवगन्तुं समर्थाः आसन्।अस्मिन् काले शिक्षायाः स्वरूपं न केवलं सैद्धान्तिकं, अपितु अतीव व्यावहारिकमपि आसीत्।आश्रमे शिष्यः निवसति स्म भवतः आचार्येन सह भवतः कुटुम्बस्य सदस्यत्वेन। अत्र शिष्यस्य आचार्येन सह निकटसम्बन्धः विकसितः।अस्मिन् सामीप्ये सः स्वस्य

IJAMSR

International Journal of
Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281

आचार्यस्य गुणान् आत्मसातयितुं आरब्धवान्।शिष्यस्य उद्देश्यं आचार्यस्य आदर्शानां प्राप्तिः आसीत्।इन् आश्रमस्य स्वस्थवातावरणं शिष्यः अतीव एतादृशः अभवत् ग नैतिकशिक्षां प्राप्तवान् यत् प्रचारद्वारा प्रसारयितुं न शक्यते स्म।आश्रमे निवसतां शिष्याणां व्यावहारिकशिक्षा आचार्यस्य गृहस्य पालनं कृत्वा तस्य पशूनां पालनेन कृता आसीत्।इद अत्र आसीत् यत् सः आत्मनिर्भरतायाः, परिश्रमस्य, वृद्धानां सम्मानस्य महत्त्वं ज्ञातवान्।सः परसम्मानस्य, सहपाठिभिः सह भ्रातृत्वस्य इत्यादीनां विषये व्यवहारिकशिक्षां प्राप्तवान्।

ऋग्वेदकाले आश्रमान् विहाय उच्चशिक्षायाः परिषदाः आसन् । एताः परिषदाः पूर्वं तेषां जनानां कृते आसन् ये छात्रजीवनं व्यतीतवान् अपि सत्यस्य ज्ञानस्य च अन्वेषणे प्रवृत्ताः आसन् ऋग्वेदे 'विधाथ' इति नाम्ना एतादृशीनां संस्थानां उल्लेखः कृतः अस्ति । अत्र शिक्षाविधिः शास्त्रार्थः आसीत् । दूरतः दूरतः विद्वांसः एतेषु परिषदेषु आगत्य वादविवादं कुर्वन्ति स्म । तत्युगस्य प्रसिद्धाः विद्वांसः एतेषु परिषदेषु भागं गृहणन्ति स्म ।

वैदिककाले शिक्षाप्रसाराय तृतीयप्रकारः संगठनः आसीत् यस्याः सम्मेलनानि इति वक्तुं शक्यन्ते । एतानि सम्मेलनानि राजानैः आयोजितानि आसन् । काले काले देशस्य सर्वेभ्यः विद्वांसः कस्मिंश्चित् विषयविशेषे चर्चायै, चर्चायै च आहूताः आसन् । वादविवादे विजयी यः पुरस्कृतः । बृहदारण्यकोपनिषदे अपि तथैव सम्मेलनस्य उल्लेखः अस्ति, यस्य संयोजकः राजा जनकः आसीत् । प्रसिद्धः विद्वान् गार्गी अत्र याज्ञवल्क्येन सह विवादं कृतवान् अन्ते याज्ञवल्क्यः पुरस्काररूपेण गावसहस्रं प्राप्तवान् ।

शिक्षायाः उद्देश्याः :

शिक्षा न केवलं मनुष्यस्य जीवनं शुद्धं, बुद्धिमान्, परिष्कृतं, उन्नतं च करोति, अपितु सद्गुणयुक्तानां नैतिकनिर्देशानां अनुसरणं कृत्वा, सम्यक् मार्गे गमनेन च समाजस्य विकासः भवति। शिक्षायाः ज्ञानस्य च माध्यमेन एव मानवस्य जीवनं धार्मिकं, नैतिकमूल्यैः परिपूर्णं, उच्चादर्शैः ओतप्रोतं बहुमुखी व्यक्तित्वं च भवति । शिक्षाद्वारा व्यक्तिः न केवलं आत्मनिर्भरतां प्राप्नोति अपितु परिवारस्य समाजस्य च निर्माणे अपि साहाय्यं करोति । मनुष्यस्य धार्मिकप्रवृत्तीनां उत्थानं, तस्य चरित्रस्य उत्थानं, तस्य व्यक्तित्वस्य उत्थानं, तस्य सामाजिकदायित्वनिर्वहणं, तस्य सांस्कृतिकजीवनस्य उत्थानं च शिक्षायाः मुख्यानि उद्देश्यानि सन्ति । 1. शिक्षाद्वारा मनुष्यः एतेषां उद्देश्यानां पूर्तये निरतः एव तिष्ठति। ज्ञानस्य वा शिक्षायाः प्रयोजनं तस्य परिणामश्च अथर्ववेदे

Vol 5, Issue 5, 2022 **Impact Factor: 5.355** DOI: https://doi.org/10.31426/ijamsr.2022.5.5.5319

I J A M S R

International Journal of
Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281

उक्ताः सन्ति, येषु श्रद्धा, बुद्धिः, प्रज्ञा, धनं, वयः, अमरत्वं च अन्तर्भवति ।

मनुष्यस्य धर्मप्रवृत्तेः उदयः

डॉ. जयशंकरमिश्रस्य मते मानवजीवने धार्मिककार्याणां उदात्तं गौरवपूर्णं च स्थानं वर्तते, तस्य कारणेन मानवजीवनं भक्तिपूर्णं धार्मिकं च भवति । शिक्षाद्वारा छात्राणां जीवने भक्ति-धर्म-शुद्धता-पवित्रता-भावना प्रत्यारोपिता अस्ति। नित्यक्रियाः, सायं पूजा, उपवासः, धर्मसमन्वयितपर्वणां पालनम् इत्यादयः ब्रह्मचारिणा तस्य धार्मिककार्येषु योगदानं दत्तवन्तः सन्ति । जीवनस्य वृद्ध्यर्थं विकासाय च आत्मविश्वासः, आत्मविश्वासः, आध्यात्मिकबलं च आवश्यकं भवति, यत् धार्मिकभावनाभिः अधिकं सुदृढं भवति । उपवासं कृत्वा संयमितः अवश्यमेव स्वस्य गुप्तस्वभावस्य विषये अवगतः भवति यत् तस्य आत्मविश्वासस्य कारणम् अस्ति । आचार्यगोत्रे निवसन् अग्निपालनस्य नैतिकनियमानाम् अनुसरणं ब्रह्मचर्यस्य धार्मिकव्रतम् अपि आसीत्, अनुशासनस्य अपि भागः आसीत् । मनुमते शौचः, शुद्धिः, आचरणः, स्नानम् इत्यादयः अग्निकार्यं, सायं पूजा च ब्रह्मचर्याः धर्मः आसीत्, तेन सह सः धर्मानुसरणं न प्रमादं कुर्यात् इति निर्देशः दत्तः यथा तस्य धार्मिकव्यवहारः अक्षुण्णः एव तिष्ठति।

गुरुकुलनिवासी ब्रह्मचारी धार्मिकतया धर्मनिर्देशान् अनुसृत्य आसीत् । यदि तस्य किमपि संशयः आसीत् तर्हि गुरुः तत् स्पष्टीकरोति स्म। तैत्तिरीयोपनिषदं ब्रह्मचारी कृते एतादृशं प्रश्नं पृच्छन् उक्तं भवति - "यदि कदापि भवतः कर्तव्ये सद्वृत्ते वा संशयः भवति तर्हि विचारशीलस्य, तपस्वी, कर्तव्यनिष्ठस्य, सौम्यस्वभावस्य च ब्राह्मणविद्वानस्य सेवां कृत्वा स्वसमस्यायाः समाधानं कुरुत।

तेषां आचरणं उपदेशं च अनुसरणं कुर्वन्तु। तथा च दोषारोपितानां जनानां प्रति भवतः व्यवहारे पूर्वोक्तगुणयुक्तानां ब्राह्मणविद्वानानां व्यवहारः अनुसरणीयः ।

सामान्यतया छात्राणां कृते सायं प्रार्थना, पूजा, स्नानं, सुशीलम् इत्यादयः धर्मः इति मन्यन्ते स्म । सत्यवाक्यमपि महत्त्वपूर्णं मन्यते स्म, सत्यं न वक्तुं सर्वेषां धर्माणां क्षयः भवति इति उक्तम् ।

छात्राणां धार्मिकप्रवृत्तीनां विकासे विविधाः नियमाः सहायकाः आसन् । एतेषां नियमानाम् आधारेण छात्रः लौकिक-आध्यात्मिक-जीवनं अवगन्तुं, विविधानि दायित्वं च कर्तुं समर्थः आसीत् ।

अतः ऋग्वैदिककाले छात्रजीवनस्य विविधनैतिकधार्मिक आचरणसम्बद्धनियमानां माध्यमेन शिक्षाद्वारा मनुष्यस्य धार्मिकप्रवृत्तयः उत्थापिताः इति वक्तुं शक्यते।

International Journal of
Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281

मानवीयचरित्रस्य आचरणस्य वा उत्थानम्

डॉ. जयशंकरमिश्रा मतानुसारं मानवीयचरित्रस्य उत्थानं शिक्षायाः द्वितीयं उद्देश्यम् आसीत् । अस्य अन्तर्गतं मनुष्यः नैतिककर्माणि कृत्वा सम्यक् मार्गम् अनुसृत्य आसीत् । चरित्रस्य आचरणस्य च एतावत् महत्त्वम् आसीत् यत् सर्ववेदज्ञः विद्वान् सद्शीलस्य सद्वृत्तेः अभावात् आदरणीयः नासीत्, परन्तु केवलं गायत्रीमन्त्रं ज्ञातवान् पण्डितः सद्शीलस्य कारणात् आदरणीयः पूज्यः च आसीत् । वस्तुतः सद्शीलं मनुष्यस्य रत्नम् इति मन्यते स्म । सुशीलः शीलः प्रशंसनीयः आचारशीलः च निन्दनीयः आसीत् । सत्कर्मणा एव चरित्रस्य उन्नतिः इति मन्यते स्म । एतानि सत्कर्मणि केवलं नैतिकमूल्यानि एव नियन्त्रितानि आसन्।शिक्षाकाले एव मानवस्य आचरणस्य चरित्रस्य च उन्नयनार्थं प्रयत्नाः कृताः आसन्। समाजस्य अन्यैः जनानां सह तस्य सुव्यवहारस्य प्रवृत्तिः तस्य चरित्रस्य उन्नयनार्थं सहायकं तत्त्वम् आसीत् । शिक्षाद्वारा व्यक्तिः स्वस्य प्रतिशोधस्य पशुप्रवृत्तीनां च नियन्त्रणं कर्तुं शक्नोति स्म, शुभाशुभयोः भेदं कर्तुं समर्थः आसीत् । यदा मनुष्यः सत्यस्य सम्पूर्णं ज्ञानं प्राप्य तदनुसारं स्वस्य चरित्रं आचरणं च कृतवान् तदा तस्य चरित्रस्य उत्थानम् आरब्धम् । छात्रदिनेषु एव समुचितशिक्षा प्राप्ता तदनुसारं स्वचरित्रस्य विकासस्य अवसरः प्राप्तः । अतः चरित्रविकासाय भविष्यजीवनस्य विस्ताराय च एषः एव उत्तमः कालः आसीत् ।

ब्रह्मचारिणः जीवनं सत्यतपः नियमस्य च जीवनम् आसीत् । अत एव ब्रह्मचर्यव्रतं कुर्वतः एव तेजस्वी ब्रह्म (ज्ञानम्) धारयति, तस्मिन् सर्वे देवाः निवसन्ति इति उच्यते। समिधा-मेखलयोः माध्यमेन स्वस्य उपवासं कृत्वा ब्रह्मचारी परिश्रम-तपस्य प्रभावेण लोकानां सुधारं करोति स्म । ब्रह्मचर्यस्य तपः आचरणं च एतावत् प्रबलं दिव्यं च आसीत् यत् सर्वे तस्य पुरतः प्रणमन्ति स्म । ब्रह्मचर्यस्य तपस्येन एव राजा राष्ट्रस्य रक्षणं कर्तुं समर्थः इति विश्वासः आसीत् । ब्रह्मचर्यद्वारा एव आचार्यः शिष्याणां सम्यक् शिक्षणक्षमतां विकसितुं समर्थः अभवत् । चरित्रस्य आचरणस्य च उत्थानार्थं ब्रह्मचर्यव्रतं अत्यावश्यकम् आसीत्, अत एव शिक्षिका ब्रह्माचार्यव्रतिः इति उच्यते स्म । ज्ञानप्राप्त्यर्थं अत्यावश्यकं इन्द्रियाणां नियन्त्रणं, उपवासस्य च विचारः अपि आरम्भादेव तया सह एकीकृतः आसीत् आचार्यगोत्रे शिक्षां प्राप्य शौचः, शुद्धिः, आचरणः, स्नानम्, आतिशबाजी, सायं पूजा च ब्रह्मचर्यस्य चरित्रस्य मूलभूताः तत्वानि आसन्, येन तस्य चरित्रस्य उन्नतिः अभवत् ।

Vol 5, Issue 5, 2022 **Impact Factor: 5.355** DOI: https://doi.org/10.31426/ijamsr.2022.5.5.5319

IJAMSR

International Journal of Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281

शिक्षायाः प्रकाराः:

अत्र शिक्षाप्रकारस्य अर्थः भिन्नाः विषयाः अथवा शिक्षायाः विषयाः । ऋग्वैदिककाले शिक्षाविषयेषु वेदाध्ययनस्य प्रमुखं स्थानम् आसीत् । अस्मिन् काले वेदानाम् अध्ययनेन सह अन्ये बहवः विज्ञानाः अपि अधीताः ।

(i) वेदस्य अध्ययनम्

जयशंकर मिश्रस्य मते वैदिकपूर्वयुगे केवलं ऋग्वेदस्य अस्तित्वात् केवलं तस्य मन्त्राणां ध्यानं भवति स्म । ऋषिसाधकत्वेन सः मन्त्रार्थवाक् च प्रशंसति स्म, देवता इति मन्यते स्म । तस्य मुखात् निर्गतानि वचनानि मन्त्राणि स्तोत्राणि च स्मृताः । तत्कालीनसमाजस्य मन्त्र-स्तोत्र-कण्ठस्थीकरणस्य प्रवृत्तिः आसीत्; शिष्यपरम्परायां मौखिकज्ञानप्रदानस्य आधारेण योग्यशिष्येभ्यः मन्त्राः कण्ठस्थीकृताः आसन् । ऋग्वेदसंहिता अनेकशाखारूपेण अध्ययनं जातम् । प्रत्येकं शाखायाः अध्ययनं कुर्वन् मञ्चः (विद्यालयः वा) स्वकीया शाखायां विश्वासः आसीत् । वैदिकशाखानां पाठपरम्पराः चरणानां माध्यमेन रक्षिताः आसन् । पश्चात् ऋग्वेदेन सह यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः च क्रमेण पाठ्यक्रमे समाविष्टाः अभवन् । सर्वं ज्ञानं वेदमात्रात् उत्पन्नम् आसीत् । वेदाः सर्वेषां विषयाणां उत्पत्तिस्थानं मन्यन्ते स्म ।

(ii) अन्ये अनुशासनाः

वैदिकयुगस्य आरम्भे वेदद्वारा एव छात्राणां अन्यविषयाणां परिचयः भवति स्म । कालान्तरे शिक्षा, कल्पः, व्याकरणः, छन्दः, ज्योतिषः, निरुक्तः, खगोलशास्त्रम्, आयुर्वेदः, दर्शनं, सङ्गीतादिविविधकलाः क्रमेण विकसिताः, एतानि अपि पाठयितुं आरब्धानि, परन्तु तदा अपि वेदस्य अध्ययनं सर्वाधिकं महत्त्वपूर्णम् आसीत् ।

शिक्षायाः उपयोगिता महत्त्वं च:

मानवजीवने शिक्षायाः ज्ञानस्य वा अतीव विशेषं स्थानम् अस्ति । शिक्षां विना मनुष्यस्य व्यक्तित्वं संकीर्णं भवति, जीवनं च भारं भवति । अविद्या तमः इव अस्ति। अतः अज्ञानिनः जीवनं तमः भवति। तस्य कर्मणा महत्त्वं नास्ति। चण्डोग्योपनिषदि उक्तं यत् अक्षरज्ञः अविज्ञातश्च कार्यं करोति। परन्तु उभयोः ज्ञानाज्ञानभेदात् परिणामः भिन्नः भवति । ज्ञानश्रद्धयोगयोगसंयुक्तं यत् कार्यं क्रियते तत् अधिकं शक्तिशाली भवति। अतः तस्य जीवनं ज्ञानमात्रेण प्रकाशते। ज्ञानं मनुष्यस्य तृतीयं नेत्रं

Vol 5, Issue 5, 2022 **Impact Factor: 5.355** DOI: https://doi.org/10.31426/ijamsr.2022.5.5.5319

IJAMSR

International Journal of Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281

यत् सर्वेषां तत्त्वानां उत्पत्तिं ज्ञातुं समर्थं करोति, सम्यक् कर्मणां प्रति प्रेरयति च । ज्ञानं विना मनुष्यः जीवनस्य जगतः रहस्यं ज्ञातुं असमर्थः भवति । अत एव विद्यासदृशम् अन्यत् चक्षुः नास्ति इति उक्तम्।

यथोक्तं ज्ञानं मोक्षं नयति। न केवलमेतत्, ज्ञानेन सः शाश्वतं अपि प्राप्नोति; अमृतत्वस्य स्वर्गस्य च प्राप्तिः तस्मादपि भवति। संसारस्य समृद्धिः इष्टप्राप्तिः च केवलं ज्ञानमाश्रित्य एव। ज्ञानप्रकाशः अन्धकारजीवनं प्रकाशयति, मनुष्यस्य सम्यक् मार्गं द्रष्टुं साहाय्यं करोति च। जीवनस्य सर्वे विघ्नाः कष्टानि च ज्ञानस्य साहाय्येन एव पारयितुं शक्यन्ते ।

डॉ. जयशंकरमिश्रस्य मते शिक्षा मनुष्याणां कृते जीवनसम्बद्धानि सिद्धान्तान् आचरणं च सुगमं करोति। तस्य शरीरं मनः च शिक्षाद्वारा एव परिष्कृतं शुद्धं च भवति। अत एव ज्ञानम् अतुल्यं मन्यते । वैदिकपूर्वयुगे अपि शिक्षायाः महत्त्वं महत् आसीत् । तावत्पर्यन्तं शिक्षायाः ज्ञानस्य वा सम्यक् महत्त्वं स्थापितं आसीत् । ऋग्वेदे ज्ञानं मनुष्यस्य श्रेष्ठत्वस्य आधारत्वेन स्वीकृतम् अस्ति । शिक्षणज्ञानप्राप्त्या एव पुरुषः महान् आदरणीयः भवति । विद्या मातृवत् पुरुषं रक्षति, पिता इव शुभकार्यं करोति; भार्या इव दुःखनिराकरणं कल्पलता इव सुखप्रदम्। जीवनस्य सर्वे लौकिकसुखानि केवलं शिक्षाद्वारा एव प्राप्तुं शक्यन्ते इति विश्वासः अस्ति । शिक्षायाः उपयोगिताम् व्याख्याय डॉ. जयशंकर मिश्रः अवदत् यत् शिक्षा मानवजीवनं समृद्धं करोति, उन्नतिं च करोति। तस्य बुद्धिः प्रज्ञा च बलवती शुद्धा च। मनुष्यः अन्येभ्यः पुरुषेभ्यः महत्तरः भवति यदा तस्य बुद्धिः मनः च शिक्षायाः माध्यमेन तीक्ष्णः, उन्नतः च भवति । अत एव अशिक्षितः पुरुषः पशुः इति उच्यते । शिक्षासंयोगेन मनुष्यस्य बुद्धिः तीक्ष्णा भवति, तस्य अवगमनक्षमता विकसिता भवति, तस्य अन्तःकरणं सुदृढं भवति । शिक्षा अस्मान् एतादृशे मार्गे मार्गदर्शनं करोति यत् मनुष्यः पथभ्रष्टात् उद्धारं प्राप्नोति तथा च सम्यक् मार्गं अनुसृत्य स्वस्य लौकिकं आध्यात्मिकं च जीवनं सुखदं करोति। डॉ. जयशंकर मिश्रस्य मते ब्राह्मणानां आजीविका शिक्षायाः उपरि आश्रित्य ज्ञाता ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः इति मन्यन्ते स्म । अस्मिन् विषये ब्राह्मणस्य कृते अत्रिस्य वचनम् अस्ति यत् ब्राह्मणः जन्मतः ब्राह्मणः अस्ति; यदा तस्य सर्वाणि संस्काराणि सन्ति तदा सः उच्छ्रितः भूत्वा द्विजः इति ज्ञानं प्राप्य विप्रा भवति तथा च एतेषां त्रयाणां समन्वयेन श्रोत्रिय उच्यते। यः वेदशास्त्रं पठित्वा शास्त्रार्थं भक्षयति सः 'वेदवित्' इत्यर्थः वेदज्ञः इति उच्यते । तस्य वचनं शुद्धिकरणं भवति। प्राचीनकाले अशिक्षितः ब्राह्मणः जीवनयापनं कर्तुं असमर्थः आसीत् । अतः तस्य कृते शिक्षा। जीवनयापनस्य मुख्यं साधनम् आसीत् । अतः

International Journal of
Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281

मनुष्यस्य सन्तुलितं उत्तमं च जीवनं प्रदाति इति शिक्षायाः उपयोगिता आसीत् । मनुष्यस्य आध्यात्मिकविकासः, लौकिकतातः आध्यात्मिकतायां गमनस्य प्रवृत्तिः, गुणदोषाणां न्यायस्य शक्तिः, किं उचितं अनुचितं च विश्लेषितुं प्रवृत्तिः च शिक्षाद्वारा एव सम्भवति

आचार्यस्य गुणाः कर्तव्याः च

डॉ. जयशंकरमिश्रस्य मते वैदिककाले एकः आचार्यः स्वविषयस्य पूर्णज्ञानी, विद्वान् च आसीत् । सः शिष्यस्य मुक्तिमार्गं प्रति मार्गदर्शनं कुर्वन् ज्ञानी आसीत् । अतः छात्राः तस्य उपरि अधिकं आश्रिताः आसन् । सः वेदशास्त्रज्ञः आसीत् । सः वाक्पटुता, वक्तृत्वकौशलं, चातुर्यं, तर्कशास्त्रं, रोचककथासु च निपुणः आसीत् तथा च ग्रन्थानां व्याख्यायां द्रुतविद्वान् वक्ता च आसीत् । सः न केवलं विनयस्य, निर्लज्जतायाः च यथार्थमूर्तिः आसीत् अपितु सत्यं वक्तुं अपि अतुलनीयः आसीत् । सः अज्ञातविषये स्वस्य अक्षमतां शीघ्रं प्रकटयति स्म । प्रश्नोउपनिषदस्य एकस्मिन् स्थाने कौशल्यराजपुत्रः सुकेशभारद्वाजं षोडशकलायुक्तस्य पुरुषस्य विषये पृष्टवान् इति उल्लेखः अस्ति, ततः सः अवदत् यत् अहं भवतः प्रश्नं न जानामि इति। यदि जानाति स्म तर्हि किमर्थं न वक्ष्यति स्म ? असत्यं वदन् सर्वथा शुष्यति । अत एव अहं भवन्तं अनृतं वक्तुं न शक्नोमि।

तैत्तिरीयोपनिषदि आचार्यस्य गुणानाम् वर्णनं कुर्वन् स्वव्यवहारस्य औचित्यस्य अनुचितस्य च मनः कृत्वा सत्यं वदतु, तपस्यां अनुसरणं कुर्यात्, इन्द्रियाणां नियन्त्रणं कुर्यात्, मनः शान्तं कुर्यात् इति उक्तम् अतिथिस्वागतं कुर्वन्, जनसमाजं प्रति स्वकर्तव्यं निर्वहन्, सन्तानं कुर्वन्, बालकपालनम् इत्यादिषु कुलधर्मं निर्वहन् स्वाध्ययनं प्रवचनं च कुर्यात् ।

डॉ. मिश्रस्य मते आचार्यस्य मुख्यं कर्तव्यं वेदशिक्षाप्रदानम् आसीत् । महाभारते व्यासेन एतत् कार्यं महत् कर्तव्यत्वेन स्वीकृतम् अस्ति । धर्मसूत्रेषु आचार्यः शिष्यात् पुत्रं मत्वा किमपि न गोपयितुं निर्देशः कृतः अस्ति। सः छात्रस्य अध्ययनस्य मार्गं प्रशस्तं कुर्यात्। उपदेशे उदासीनतां न दर्शयेत्। सः स्वस्य पारम्परिकपाण्डित्या ज्ञानेन च शिष्यस्य लाभं कुर्यात्। आचार्यस्य कृते कालिदासः उक्तवान् यत् सः न केवलं विद्वान् अपितु शिष्टव्यवहारयुक्तः साधुस्वभावः सुगुरुः अपि अस्ति।

एवं च आचार्यस्य सामर्थ्यं स्वाध्यायप्रवचने च आसीत् इति स्पष्टम् । परन्तु एतेन सह अनुशासनं, सत्याचरणं, सत्यवाक्यं, दुःखसहिष्णुता, संयमः, मनसः एकाग्रता च भवितुं अपि अनिवार्यम् आसीत् । अस्मिन् विषये डॉ. जयशंकरमिश्रेण अपस्तम्बस्य उद्धृत्य उक्तं यत् आचार्यः गृहस्थः सन् अपि

Vol 5, Issue 5, 2022 **Impact Factor: 5.355** DOI: https://doi.org/10.31426/ijamsr.2022.5.5.5319

IJAMSR

International Journal of Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281

एतादृशं जीवनं जीवेत् यत् शिष्याणां मनसि कोऽपि प्रकारः विकारः न उत्पद्यते। तस्य जीवनशैली गौरवपूर्णा भवेत्। वर्षाशरदऋतुषु ब्रह्मचारिणो भार्याविच्छिन्नः । शय्यायां शयने वा न पठेत्। एतदतिरिक्तं मालाभिः मणिभिः वा न शोभयेत् । अर्धरात्रे अनन्तरं सः न निद्रां गतः। तस्मिन् एव काले सः शिष्येभ्यः निर्देशं ददाति स्म, स्वाध्ययनं च मग्नः भवति स्म । तदनन्तरं सः न निद्रां गतः। तस्य जघन्यजनसमागमः निषिद्धः आसीत् । सः जनसमूहात् दूरं स्थितवान्। तरणेन नदीं न लङ्घितवान् किन्तु नौकायानेन । महाभारते उक्तं यत् आचार्यः अध्ययनदीक्षां कर्तुं आगतं ब्रह्मचारिणं कल्पयति। अर्थात् यथा माता गर्भे बालकं वहन् अन्नं दातुम् इच्छन् अपि आहारात् न्यूनीकर्तुं न शक्नोति, तथैव आचार्यः स्वस्य नवजातं छात्रं किमपि ज्ञानेन निराशं कर्तुं न शक्नोति ज्ञानगर्भस्य ।

शिष्यस्य गुणाः कर्तव्याः च:

शिष्यः स्वस्य आचार्यस्य गुरुस्य वा आदरं, सम्मानं च करोति स्म । तेन सह सः अनेके नियमाः आचरणं च अनुसृत्य आसीत् । ब्रह्मचर्यस्य अनुसरणं तस्य परमं कर्तव्यम् आसीत् । तदनुवर्तमानस्यैव तस्मिन् ब्रह्मदेवाः तेजस्वीः वसन्ति स्म। ब्रह्मचारी समिधा, मेखला, मृगचर्म इत्यादि धारयन् उपवासं करोति स्म । दीर्घकेशाः परिश्रमेण तपसा च जनान् उन्नतयन्ति स्म । वस्तुतः ब्रह्मा ब्रह्मवेत्तमात्रेण सत्यं ज्ञानं अनन्तरूपेण च ज्ञेयम् आसीत्। तस्य कृते उक्तं यत् यः तं बुद्धिरूपं परमकाशमूलं जानाति, सः सर्वज्ञब्रह्मरूपात् युगपत् सर्वान् भोगान् लभते। ब्रह्मचर्यकाले सः कस्यापि स्त्रिया सह न वार्तालापं करोति स्म, बहु न हसति स्म, सूर्योदयात् पूर्वं स्नानं करोति स्म, गुरुकार्य्ये साहाय्यं करोति स्म, गुरुनाम न गृह्णाति स्म । भगवान्', 'श्री', 'आचार्य' इति सदा सम्बोधयति स्म ।

आचार्यगोत्रे निवसन् आचार्यं याचते स्म । यदा शिष्यः आचार्यस्य भिक्षां गृहीतवान् तदा सः स्वस्य विनयम्, सेवाभावं च दर्शितवान् । मनुस्य मते सः गुरुकुलं गत्वा स्वजातिजनानां बन्धुजनानाञ्च भिक्षां न याचते स्म । सः आर्यजनगृहेभ्यः दक्षिणां याचते स्म अथवा योग्यगृहाभावे मौनं कृत्वा महाजनानाम् गृहान् विहाय समग्रग्रामात् भिक्षां याचयति स्म । अपराह्णे भिक्षां न याचते स्म यतः सः समयः अशुद्धः मतः आसीत् । प्रायः गृहस्वामी अन्नस्य भागं छात्राय दानं करोति स्म, यस्य सेवनं करोति स्म ।

I J A M S R

International Journal of
Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281

जयशंकरमिश्रस्य मते ब्रह्मचर्यस्य कृते भिक्षाव्यवस्था सम्भवतः निर्मितवती यत् सः स्वतः धनिक-दरिद्र-उच्च-नीच-भावनाः दूरीकृत्य समानरूपेण जीवितुं प्रयतितुं शक्नोति। अस्य कारणात् निर्धनाः छात्राः अपि समानतायाः आधारेण अध्ययनं कर्तुं समर्थाः अभवन् । सः आवश्यकतानुसारमेव भिक्षां याचते स्म । यदि सः अपेक्षितापेक्षया अधिकं भिक्षां प्राप्नोति स्म तर्हि सः तत् गुरुं समर्पयति स्म। छात्रः दक्षिणाश्रित्य यत् किमपि प्राप्तं तत् गुरुं समर्प्य यत्किमपि गुरुतः प्राप्तं तत् आत्मनः पोषणं करोति स्म।

छात्रस्य जीवने शिष्टाचारः, नैतिकता च अपि अतीव महत्त्वपूर्णा आसीत् । प्रायः सर्वैः शास्त्रकारैः तत्सम्बद्धाः नियमाः सिद्धान्ताः च उक्ताः सन्ति । अनुशासितेन आदर्शमार्गेण जीवनं यापयितुं नियमानाम् कठोरपालनम् अपि आवश्यकम् आसीत् । चरित्रनिर्माणस्य व्यक्तित्वविकासस्य च एषः एव योग्यः समयः आसीत् । डॉ. जयशंकर मिश्रस्य मते छात्रजीवने व्यवहारस्य अनेके नियमाः आसन् येन शरीरस्य आचरणस्य च शुद्धता सुनिश्चिता भवति स्म । मिथ्याभाषणं वादविवादं च सर्वथा निषिद्धम् आसीत् । नैतिकनियमाः शुद्धाचरणं च अपेक्षितम् आसीत्, यतः दुष्टस्वभावस्य वेदस्य, दानस्य, यज्ञस्य, नियमस्य, तपस्यस्य च अध्ययनं कदापि फलप्रदं न सिद्ध्यति । इन्द्रियाणां नियन्त्रणं छात्रस्य कृते अत्यावश्यकम् आसीत् यतोहि यदि इन्द्रियाणां एकमपि वस्तुनि आसक्तं तिष्ठति तर्हि उक्तस्य व्यक्तिस्य बुद्धिः तथैव नश्यति यथा चर्मपात्रे एकच्छिद्रेण प्रवहति सर्वं जलं नश्यति

मनुस्य मते छात्रस्य कृते जपः तपः च काम्यः आसीत् । मनुः कथयति यत् यः छात्रः प्रातः सायं च सन्ध्योपासनं न कृतवान् सः शूद्रवत् मन्तव्यः आसीत् । स्नानकाले जलक्रीडां कर्तुं तस्य निषिद्धम् आसीत् । सः गन्धस्य, अलङ्कारस्य च उपयोगं कर्तुं अपि न शक्तवान् । सः केशसमूहं कृत्वा शिरसि व्याघ्रं स्थापयति स्म अथवा शिखां स्थापयित्वा शिरः मुण्डनं करोति स्म । समिधां वहने नित्यं चिनोति स्म । कदाचित् दुर्गमवनेषु कण्टकतृणात् समिधं संग्रहीतुं प्रवृत्तः आसीत् । सामान्यतया तस्य जूता-छत्र-रथ-प्रयोगः नासीत् । सः मृगचर्मधारी छात्रजीवनं यापयति स्म । सः गुरुकुले कुशचटके निद्रां करोति स्म। ऋषि-आश्रमे स्थित्वा छात्रः विविध-नियम-विधानैः परिचितः अभवत् । तस्य कृते शय्यायाम् निद्रा निन्दनीयम् आसीत् । सः आचार्यस्य गृहे एव अन्तिमं निद्रां करोति स्म, प्रथमं जागरति स्म च। सामान्यतया खटवरोहणस्य सामान्यार्थः शिक्षां न सम्पन्नं गृहं गमनम् इति मन्यते स्म । जितेन्द्रियः, स्वविजयी, कर्तव्यनिष्ठः, शिष्टः, सुशीलः, प्रतिभाशालिनः च छात्राः शास्त्राध्ययनस्य योग्याः आसन् ।

International Journal of
Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281

डॉ. जयशंकरमिश्रानुसारं छात्रः अत्यन्तं भक्त्या गुरुकुलस्य विविधनियमानाम् अनुसरणं कृत्वा स्वस्य सद्भावेन, सद्भावेन च गुरुकुलस्य गौरवं वर्धयितुं प्रयतते स्म। सः न केवलं स्वव्यक्तित्वस्य विकासं कृतवान् अपितु स्वकर्तव्यैः सत्कर्मभिः च स्वस्य गुरुस्य आश्रमस्य प्रसिद्धिं कृतवान् । डॉ. मिश्रस्य मते अरुणिः तादृशः एकः कर्तव्यनिष्ठः आज्ञाकारी च छात्रः आसीत् यः आचार्येन स्वक्षेत्रस्य बन्धस्य निर्माणार्थं प्रेषितः, परन्तु सः जलस्य प्रबलप्रवाहस्य कारणेन बन्धस्य निर्माणं कर्तुं न शक्तवान् । एतादृशे सति सः स्वयमेव तस्मिन् स्थाने शयनं करोति यत्र क्षेत्रस्य कूर्चा निर्माणं कर्तव्यम् आसीत् । यदा अरुणिः न प्रत्यागतवान् तदा आचार्यः तं अन्वेष्य क्षेत्रं प्राप्तवान् । अरुणीं दृष्ट्वा आचार्यः आश्चर्यचकितः अभवत् । आचार्यः अरुणिम् उत्तिष्ठतु इति पृष्टवान्। अरुणिः उत्थाय अग्रे कार्यस्य आदेशं याचितवान्, यत् तस्य कर्तव्यनिष्ठायाः गुरुभक्तिस्य च सूचकम् अस्ति । एतादृशानि बहूनि उदाहरणानि प्राप्यन्ते। यदा शिष्याः आचार्यस्य स्थाने स्थित्वा बहूनि कष्टानि सहन्ते स्म, परन्तु किमपि न वदन्ति स्म। आचार्यसेवायां निरतः सः उष्णशीतक्षुधातृष्णा इत्यादीनि अनेकानि कष्टानि सहितवान् ।

उपसंहारः

वेदाः विशेषतः ऋग्वेदाः न केवलं भारतीयसाहित्यस्य आदिमग्रन्थाः अपितु मानवजातेः आदिमग्रन्थाः अपि सन्ति । अद्यावधि अस्मात् प्राचीनतरं रचना न आविष्कृता । अतः न केवलं प्राचीनार्याणां संस्कृतिं अपितु मानवजातेः प्राचीनसंस्कृतेः अपि ज्ञातुं ऋग्वेदः प्राचीनतमः साधनः अस्ति । आचार्यबलदेव उपाध्यायेन अपि उक्तं यत् वेदाः न केवलं आर्यस्य अपितु मानवजातेः अपि प्राचीनतमाः ग्रन्थाः सन्ति। अतः एतेषां पुस्तकानां अमूल्यरत्नानाम् समीक्षां कृत्वा एव मानवव्यवहारः, अतीतानां विचाराः च ज्ञातुं शक्यन्ते ।

सन्दर्भः

1. विजय शंकर शुक्ल, ऋग्वेदकालीन समाज एवं संस्कृति, पृ० 19
2. ऋग्वेद कालीन समाज एवं संस्कृति, पृ० 19 एवं ऋग्वेद 10.14.8
3. डॉ0 जयशंकर मिश्र, प्रा०भा० का सा० इतिहास, पृ० 301-302
4. डॉ० जयशंकर मिश्र, प्रा०भा० का सा० इतिहास, पृ० 302

Vol 5, Issue 5, 2022 **Impact Factor: 5.355** DOI: https://doi.org/10.31426/ijamsr.2022.5.5.5319

IJAMSR

International Journal of Advanced Multidisciplinary Scientific Research (IJAMSR) ISSN:2581-4281

5. विजय शंकर शुक्ल, ऋग्वेदकालीन समाज एवं संस्कृति, पृ० 12

6. जयशंकर मिश्र, प्रा० भा० का सा० इतिहास, पृ0 296

7. राजबली पाण्डेय, हिन्दू संस्कार, पृ0 99-110

8. जयशंकर मिश्र, प्रा०भा० का सा० इतिहास, पृ0 295

9. मैकडोनल, वैदिक माइथोलाजी, पृ0 77

10. विजयशंकर शुक्ल, ऋग्वेदकालीन समाज और संस्कृति, पृ० 8

11. विजयशंकर शुक्ल, ऋग्वेदकालीन समाज और संस्कृति, पृ० 8

12. गिलवर्ट मरे, फोरस्टेजेज आफ ग्रीक रिलीजन, पृ0 17